

The Changing Plan Typology of Iran Mosques in the Historical Process (7th-17th Century)

İran Camilerinin Tarihi Süreç (7-17. Yüzyıl) İçerisinde Değişen Plan Tipolojisi

Parvin HEIDARI¹

İstanbul Gelişim Üniversitesi, Güzel Sanatlar
Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye

Geliş Tarihi/ Received 10.02.2023
Kabul Tarihi/ Accepted 16.07.2023
Yayın Tarihi/ Publication Date 25.03.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Parvin HEIDARI

E-mail: pheidari@gelisim.edu.tr

Cite this article: Heidari, P. (2024). The Changing Plan Typology of Iran Mosques in the Historical Process (7th-17th Century). *PLANARCH - Design and Planning Research*, 8(1), 137-152. DOI: 10.54864/planarch.1456590

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ABSTRACT

Religious buildings of post-Islamic Iranian architecture have an important place among the building types. Considering the urban structures, mosques, which are the most prominent type of religious buildings, come to the fore. Therefore, when the Iranian architecture is examined according to periods, mosques can be cited as the brightest and most developed building types. For this reason, mosques have been dealt with as the subject of study by many researchers as the buildings with the most types and typologies. In this study, in order to determine the plan types of the historical mosques built between the 7th and 17th centuries; the dome, the iwan, the shabistan and the courtyard were considered as the four important elements of the plan. For this purpose, the relevant sources were searched and the original plans of many prominent mosques in the historical process were examined and divided into different types. Thanks to this typology obtained in the study, it is foreseen that the historical development of mosques can be understood. And In this way, it is anticipated that it will be possible to create a common language.

Keywords: Historical mosque, mosque typology, Iranian historical architecture, Grand Mosque.

Öz

İslam sonrası İran mimarlığının dini yapıları, yapı türleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kentsel çevreye bakıldığında, dini yapıların en belirgin ürünü olan camilerin öne çıktığı kabul edilmektedir. Dolayısıyla İran mimarisi dönemlerine göre incelendiğinde camiler, en parlak ve gelişmiş yapılar olarak örnek gösterilebileceğinden; en çok çeşit ve tipolojiye sahip olan binalar olarak, birçok araştırmacı tarafından çalışma konusu olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada da 7-17. yüzyıllar arasında inşa edilen tarihi camilerin plan tiplerini tespit etme amacıyla kubbe, eyvan, şebistan ve avlu; plan şemasının dört önemli unsuru olarak değerlendirilmiştir. Bu amaçla, ilgili kaynaklar araştırılmış ve bu tarihi süreçte önde gelen birçok caminin özgün planı incelenerek farklı tiplere ayrılmıştır. Yapılan çalışmada elde edilen tipolojiler sayesinde, camilerin tarihsel gelişiminin anlaşılabilmesi ve ortak bir dil oluşturulmasının mümkün olabileceği ön görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi cami, cami tipolojisi, İran tarihi mimarisi, Cuma Camisi.

Giriş

Tipoloji, yapı örneklerin ortak kıstaslara göre sınıflandırılmasıdır. Tipolojik süreçte, yapıların morfolojik veya mekânsal özellikleri incelenerek, farklılıklar ve ortak noktaların ortaya çıkmasıyla yapılar sınıflandırılır. Başka bir deyişle, çeşitli yapılar arasındaki ortak noktaları ve farklılıkları anlamak ve yorumlamak amacıyla sınıflandırmalar yapılmaktadır. İslam'dan sonraki kentleşme ve yapı çeşitliliğine bakıldığında, camiler kent merkezlerinin çekirdek binası olarak yerini almıştır. İslam dünyasının dini mimarisinin kimliği olan camiler de en önemli mimari tür olarak da kabul edilmektedir.

En eski medeniyetlerden birine sahip olan İran coğrafyasında, İslam dininin yayılmasının ardından Müslümanların ibadeti için camiler inşa edilmiştir. İran toplumu, dini geçmişi sebebiyle, İslam'ı kolayca kabullenmiştir. Bu yüzden İslamiyet'in gelişi ve ateş mabetlerinin söndürülmesinden sonra, yeni yapıların inşa edilmesinin yanında eski mabetler ve ibadet mekânları da cami olarak kullanılmıştır (Dastgheyb, 1995). İslam'dan sonra camiler İran kentlerinin çekirdeğini oluşturmuş ve önemli bir yer kazanmıştır. Bu nedenle İran'ın coğrafi genişliğine göre farklı bölgelerde benzer özelliklere sahip ama

farklı camiler inşa edilmeye başlanmıştır¹. Farklı yerlerdeki camiler, mekânsal yapı çeşitliliği ve işlev farklılıkları nedeniyle, başta yabancılar olmak üzere birçok araştırmacı için inceleme konusu olmuştur.

İran mimarisinden günümüze gelen cami yapılarının büyük kısmı, Cuma camileridir². Kentlerdeki siyasi ve dini konularından dolayı bu camiler, araştırmalarda her zaman kendine özel bir yer kazanmıştır. Bu çalışmada ise literatür taramasında elde edilen veriler ışığında söz konusu olan cami yapılarının plan şeması ve mekânsal özellikleri ile ilgili çeşitli sınıflandırmalar yapılmış; bu sınıflandırmalar araştırmacının amacına göre yorumlanmıştır.

Bazı tarihi çalışmalarda, İslam dünyasındaki camilerin tipoloji sınıflandırılmasında ve mimari analizinde, ‘zaman’ (İslam hanedanları), ‘yer’ (coğrafi boyut) ve ‘üslup’ bileşenleri dikkate alınmıştır. İran’ın tarih ve coğrafi kapsamında, cami planlarının oluşumunda hem zaman ve coğrafi faktörler hem de bölgenin mimari üslubu büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda Hillenbrand (2008) Müslüman devletlerin farklı dönemlerindeki cami mimarisini incelemiştir. Hojjat & Meleki (2013)’ün araştırmasında ise; İslam’ın kabulünden 11. yüzyıla dek inşa edilen İran camilerinin dönüşüm süreci geometrik bir bakış açısıyla yeniden kurgulanmaya çalışılmıştır. Nejad Ebrahimi & Moradzadeh (2018) çalışmalarında, Bushehr kentinin camileri incelenmiş; iklim, yerel kültür ve mimari unsur gibi faktörler üzerinden bir sınıflandırma yapılmıştır. Memarian vd., (2017) ise Tabriz kentinin tarihi camilerini; iç mekân yerleşimi, mekânın büyüklüğü ve biçimi, mimari yapısı, süslemeler, malzemeler, aydınlatma, giriş ve doğa ile bağlantı gibi parametrelerle sınıflandırmışlardır. Yapılan çalışmalarda, camilerin plan şeması ve unsurları, cami sınıflandırmalarında önemli ve belirleyici faktörler olarak gözlemlenmiştir.

Bu çalışma İran camilerinin plan şeması, tasarım ve mekânsal unsurlarının çeşitliliğine dayanmaktadır. 7-17 yüzyıllara ait, farklı tarihi dönemler ve coğrafyada bulunan ve zaman zaman araştırmacıların ilgisini çeken İran camilerinin öne çıkan ve de erişilebilir olan birkaç örneği incelenmek üzere seçilmiştir. Bu örneklerin plan şemalarında, tarih boyunca plan ve mimari çeşitliliğe neden olan faktörler olarak, dört ana unsur olan şebistan³, avlu, kubbe ve eyvanın bulunup bulunmadığı incelenmektedir. Çalışma kapsamında hazırlanan tablolarda incelenen camilerin ismi, ana çekirdeğin yapım tarihi ve ayrıca caminin tarihi süreç içinde değişimlere uğrayıp uğramadığı bilgileri yer almaktadır. Bu bilgilerle birlikte camilerin örnek fotoğrafı ve planları da verilmektedir. Çalışmada yer alan camilerin çoğu tarih boyunca sürekli olarak değişime uğramıştır. Bu sebeple de birçok caminin özgün halini ve daha sonrasında da tarihi gelişim seyrini doğru bir şekilde incelemek zorlaşmıştır.

Materyal ve Yöntem

Camilerin yapısal özelliklerinin tanımlanmasının ve analiz edilmesinin; dolayısıyla da kapsamlı bir sınıflandırmanın elde edilmesinin amaçlandığı bu çalışmada, gerekli bilgilere ulaşmak için mevcut kaynak ve materyalin toplanması, çalışmanın ilk aşamasını oluşturmuştur. Bu doğrultuda 7. yüzyıl ve 17. yüzyıl arası döneme ait çok sayıda önemli İran tarihi camilerine ilişkin bütün mekânsal özellikler ve tarihi değişimleri içeren bilgiler

taranmıştır. Daha sonra incelenen camilerin yapısal olarak özgün ve mevcut planları karşılaştırılarak, dört ana unsurun var olup olmadığı yönünde bir inceleme yapılmıştır. Her bir cami, yapılan analizin ardından, özgün planına göre öngörülen kategorilerden birine yerleştirilmiştir. Bu sınıflandırmalarda, daha önce de belirtildiği gibi, cami planının ilk hali önemli olup, sonrasındaki değişimler sınıflandırmaya dâhil edilmemiştir. Ancak tarihi değişimlerin göz ardı edilemeyeceği ve camilerde farklı tipolojilerin oluşmasına yol açtığı açıkça görülmektedir.

Bulgular

İran Camilerinin Tipolojisi

İlk plan ve çekirdeğin oluşumundan günümüze kadar camilerin yapısında meydana gelen tarihsel değişimler incelendiğinde, İran’da üç ana cami tipi olduğu görülmektedir. Her biri birkaç alt gruba ayrılmak kaydıyla, ana tipler aşağıdaki gibidir:

- Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu Camiler
- Eyvanlı ve Kubbeli Camiler
- Dört Eyvanlı Camiler (Dört unsurun bir arada olduğu camiler)

Üç ana cami tipi, bahsi geçen dört ana unsur üzerinden ortaya çıkmıştır. Her kategoride bulunan camiler, mevcut hâlinde yer aldığı tipolojiden farklılık gösterse de araştırmacının amacına göre özgün hâli dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu Camiler

İran’da inşa edilen ilk camiler, genel olarak, merkezi bir avlu ve avlunun etrafındaki kemerli açıklıklar ve sütunlu salonları içeren şebistâni camilerdir. Bazı kaynaklar bu tip camilerin Mescid-i Nebevi’nin taklit edilmesi ile yapıldığına ve bu camilere “Arap camileri” denildiğine inanmaktadır (Zomorshidi, 1996; Hillenbrand, 2008). Bunun nedeni ise, bu camilerin plan şemasının, İslam dininin Peygamberi olarak kabul edilen Hz. Muhammed (sav.) Dönemi’nde Arabistan’daki ilk camilerle olan benzerliğidir. Ancak İranlı mimarlık tarihçisi Mohammad-Karim Pirnia (1974) bu durumu İran’ın yerel mimarlığına bir vurgu yaparak şöyle açıklamaktadır:

“İslam’ın ilk dönemlerinde... Camiler ve Tanrı Evleri, bazen yanlarında birkaç platform (suffa) bulunan küçük bir avlusu olan basit ve sade bir gölgelikten başka bir şey değildi. Ama İran mimarları bu sadeliğe dayanamayıp, cami mimarisini zenginleştirmek için İran mimarlığının tüm süslemeleri ve güzelliklerini kullanmışlar. Bin yıl önce Susa ve Persepolis’te ortaya çıkan geniş ve sütunlu salonlar, camilerde küçük ve basit çatıların yerine geçmiştir” (Pirnia, 1974, s.5).

Pirnia (1995) doğal ve yerli malzemeler kullanılarak tam bir sadelik içinde inşa edilen Medine Camisi’nin yapımı, örtülme şekli ve farklı bölümleri hakkında da şunları söylemektedir⁴:

“...Kışın soğuğu veya yaz güneşinin sıcağı dışında normal zamanlarda Hz. Peygamber’in mescidinin örtülmesi gerekmezdi. Örtülmesi gereken durumlarda caminin çatısı hasır ya da sığır hayvan derisi ile kaplanırdı. Açıkçası 7-8 metrelik bir alanı kaplamak kolay değildi, bu yüzden çatıyı ayakta tutmak için, bir direk olarak kuru

¹ İran toplumu İslam’dan önce Zerdüştlük dinine mensuptu.

² İran tarihi kentlerindeki büyük ve önemli camilere verilen isimdir. Bu camilerde genelde Cuma namazı kılındığı için cuma camisi olarak adlandırılmıştır.

³ İran cami mimarisinde en çok karşılaşılan terimlerden biri olan ‘şebistân’ kelimesi, taşıyıcı öge veya örtü sistemleri ile diğer birimlerden ayrılan salonu ifade

etmektedir. Bu tip camilerde şebistân, avlu etrafında kemerli açıklıklar ile birbirine bağlanan sütunlardan oluşan mekânlardır.

⁴ Ayrıca bkz. (Sultanzadeh, 1983)

bir palmiye gövdesi alanın ortasına yerleştirilmiştir...” (Pirnia, 1995, s.30).

Şekil 1. Mescid-i Nebevi'nin ilk planı ve üç boyutu (URL-1)

Böylece kaynaklarda adlandıran ilk Arap mimarlığı camisi yerli malzemelerle sade ve basit bir şekilde inşa edilmiştir (Şekil 1).

İran mimarisinde sütunlu salonların varlığı çok eskilerden beri süregelen bir durumdur. Bu salonlar İslam öncesi Ahameniş Dönemi'nde (MÖ 559-330) Susa'da bulunan sarayda ve daha sonra Persepolis veya Takht-e Jamshid'in kraliyet ve görkemli binasında tören salonu olarak kullanılmıştır (Şekil 2). Persepolis'in sütunları,

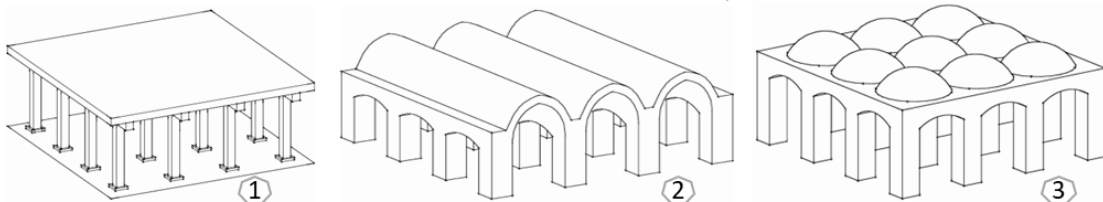
dünyanın inşa edilmiş en yüksek sütunları arasındadır. Bu saray henüz tamamlanmakta ve genişletilmekte iken M.Ö. 330 yılında Makedon İskender tarafından yakılmış olsa da taş sütunlarının bir kısmı hâlen ayakta durmaktadır (Pirnia, 2001).

Şekil 2. Takht-e Jamshid'in tören salonundan kalan sütunlar (URL-2)

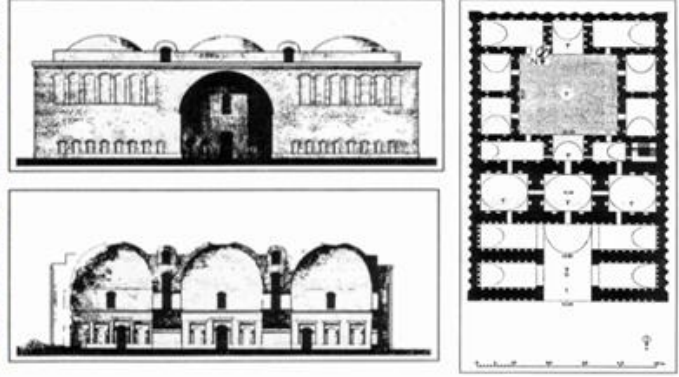
Sütunlu salonlar Ahameniş Dönemi'ndeki örneklerde de görülebildiği üzere her zaman kubbeli değildir; ilk başlarda düz örtü sistem ile kapatılmış, daha sonraki dönemlerde tonozlu ve kubbeli örtü sistemine sahip olmuştur. Dolayısıyla Ahameniş Dönemi mimarisi, sütunlu salonların eskiden çeşitli örtülere sahip olduğunu göstermektedir (Şekil 3). Part (MÖ 247-MS 224) ve

Sasani (224-651) dönemlerinde ise tonozlu çatılı ve devasa kubbeli mekânların yer almasıyla sütunlu salonlar daha az kullanılmıştır. İslamiyet'ten sonra da bu sütunlu mekânlar hızla cami mimarisinde yer alan mekânlar arasına girmiştir. (Danesh Mayeh, 1995). Bu camilerde daha çok üç numaralı şebistan tipi kullanılmıştır (Şekil 3).

Şekil 3. Sütunlu Salon Çeşitleri 1: Düz örtü sistemi, 2: Tonoz örtülü sistem, 3: Kubbe örtülü sistem (Hojjat & Meleki, 2013)

Yapının ortasında bulunan avlunun kullanımı da oldukça eskilere dayanmaktadır. Firozabad vilayetinde bulunan ve MS 224'te Sasani İmparatorluğu Kralı I. Ardeşir tarafından inşa edilen Ardeşir Sarayı buna örnektir (Rezaei Nia, 2017) (Şekil 4).

Şekil 4. Ardeşir Sarayı (Pirnia, 2001)

Şebistâni camilerde, eşit kemerli açıklıklar ve kubbelerle örtülü sütunlu salonlar, bazen avlunun bir veya birkaç yönünde yerleştirilmektedir (Hojjat & Meleki, 2013). Pirnia (1995, s.33) İran şebistâni camilerinin Arap camileri ünvanını bir kez daha reddederek "... Şebistâni camilerin (nereden Arap camisi adını aldığı bilmiyorum) ortasında büyük bir açık avlusu ve çevresinde kemerli ve sütunlu mekânlar vardır. Bu camilerin çoğunda kibleye bakan orta açıklık ve onun karşısındaki açıklık (genelde caminin girişidir) diğer açıklıklardan daha geniştir..." ibarelerini söylemektedir. Pirnia (1995) ya göre şebistanlar, İran camilerinin en iyi alanıdır. Bu mekânda açıklıkların küçük olması ve kemerlerin yan yana yerleştirilmesi, yanal kuvvetlerin birbirini absorbe edebilmesini sağlayarak; daha sağlam durabilmelerine olanak tanır (Şekil 5). Şebistan mekânının bir diğer özelliği de farklı yönlere kolaylıkla genişletilebilmesidir. Caminin genişletilmesi gerektiğinde şebistan alanına açıklıklarla geçilen birkaç sütun eklenerek; şebistanın büyümesi sağlanabilir (Pirnia, 1995).

Pirnia'ya göre, şebistan denilen alanlar zamanın akışıyla beraber İslam öncesi İran mimarisinin bazı yapısal ve fiziksel unsurlarından etkilenmiş; bu unsurlar zaman içerisinde camilerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Pirnia, 2004). Başka bir deyişle, İslamiyetten sonra yapılan ilk camiler sade ve ortadaki avlunun çevresinde kapalı mekânlar bulunacak şekilde inşa edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise İran'ın İslamiyet öncesi sütunlu mekânlar mimarisinden uyarlanarak, bu camilerde şebistanlar oluşturulmuştur. İran'daki şebistâni camiler, erken İslam camilerinin plan şeması (avlular ve etrafındaki kapalı alanlar) ve İran mimari unsurlarının (sütunlu salonlar) bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır (Heidari, 1999). Bu tür camiler çoğunlukla İslam'ın ilk dönemlerinden 10. yüzyıla kadar olan süreçte inşa edilmiştir.

İran mimarisinde avlu yapının merkezinde, diğer mekânlar ise onun çevresinde yer alır. Dolayısıyla da diğer unsurları bir arada tutmakta rolü ve önemi büyüktür. Cami, okul, kervansaray ve hatta konut mimarisinde de görülen bu şema, İran mimarisindeki 'içe dönüklük' yaklaşımından gelmektedir.

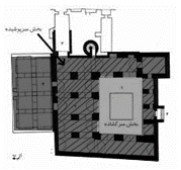

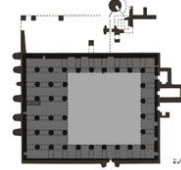

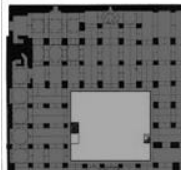

Şekil 5. İsfahan Cuma Camisi'nin şebistanı (URL-3)

Şebistâni camilerin planı incelendiğinde ve sonraki değişimler de hesaba katıldığında, iki tip örnek bulunabilir. Bu örneklerin bir kısmı özgün plan ve mimari özelliklerini önemli ölçüde korurken; diğer kısmı daha sonraki dönemlere ait eklemeler ve onarımlarla plansal ve mekânsal değişimlere uğramıştır:

Birinci Tip

İlk yüzyıllardan kalan en eski iki şebistâni camilerden olan, daha az değişim ve dönüşüm geçiren ve özgün şeklini koruyan Fahraj Cuma Camisi ve Tarikhaneh Damghan Cuma Camisi bu tipolojide yer alır. Bu özelliklere sahip olan diğer camilerden Nayin ve Shushtar Cuma camilerinden de örnek verilebilir; bu camilerin plan ve görselleri Tablo 1'de verilmektedir. Tablodaki resimlerden de anlaşılacağı üzere ilk dönemlerde yapılan İran camileri çok sade ve basittir. Bu camilerin plan şeması incelendiğinde dört unsurdan sadece şebistan unsuru ve genel olarak binanın ortasında bulunan avlu görülmektedir.

Tablo 1. Avlulu ve şebistâni camilerin plandaki ana unsurları*

Caminin Adı	Yapımı Yılı	Cami Planının Unsurları*	Cami Fotoğrafi**
Fahraj Cuma Camisi	7. yüzyıl ⁵ (H. 1)		
Tarikhaneh Damghan Cuma Camisi	8. yüzyıl (H. 2)		
Shushtar Cuma Camisi	9. yüzyıl (H. 3)		
Nayin Cuma Camisi	10. yüzyıl (H. 4)		

Şebistan Avlu

*Bahsedilen ana unsurlar Kubbe, Avlu, Şebistan ve Eyvandır.

**Fotoğraflar <https://fa.wikipedia.org> (URL-6) adresinden alınmıştır.

İkinci Tip

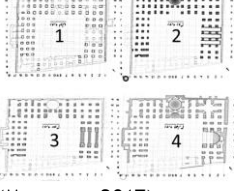
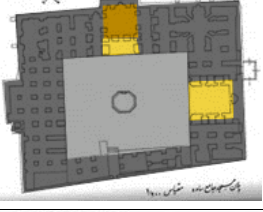

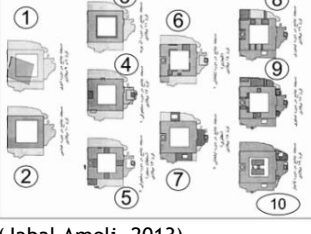
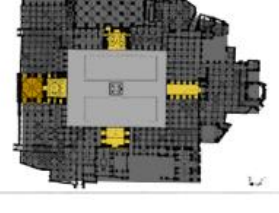

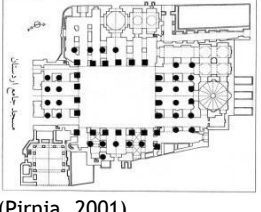
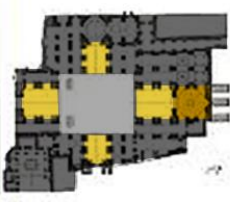

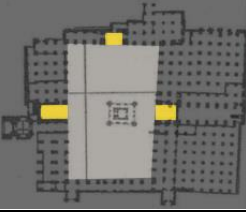

Saveh Cuma Camisi, İsfahan Cuma Camisi ve Ardestan Cuma Camisi gibi, özgün olarak şebistan ve avlu alanına sahip olan, ancak tarihi süreç içerisinde kubbe ve eyvan gibi diğer unsurların eklenmesiyle değişse de temelleri şebistâni olan cami tipleridir (Tablo 2). Bu sebeple bu camilerden bazıları diğer cami kategorilerine de dâhil edilmiştir. Bu camilerin özgün hâline göre yapılan değişiklikler Tablo 2’de kısaca açıklanmıştır. Tablodaki planlar camilerin mevcut planıdır; ancak bu camilerin özgün hali şebistânidir. Tablo 2’de yer alan Saveh Cuma Camisi, dört aşamalı bir değişim yaşamıştır: 7. yüzyıldan Selçuklu Dönemi’nin (1037-1194) başlangıcına kadar ana çekirdekten kalan kısım, katmanlı kerpiç tuğlalı temeldir; 11. yüzyılın yarısından 13. yüzyılın başlarına kadar, caminin kubbesinin ve önündeki açık alanın inşası; 13. yüzyıldan 16. yüzyılın başlarına kadar batı tarafında yüksek bir eyvan inşası ve 16. yüzyılın başından Qajar Dönemi (1794-1925) sonuna kadar önceki yapıların restorasyonu gerçekleştirilmiştir (Moazzen, 2017).

Ardestan Cuma Camisi, Selçuklu Dönemi’nde (1037-1194) tek eyvanlı hâle gelmiş (Pirnia, 2001); 12. yüzyılda da dört eyvanlı hâle dönüşmüştür. Bazı kaynaklarda Ardestan Camisi’nin özgün hâli ‘kubbeli cami’ olarak yazılmaktadır. Ancak caminin, Sasani bir binanın kalıntıları üzerine inşa edilmiş olmasından dolayı bir ateş tapınağından dönüştürüldüğü düşünülmüş; fakat Ayatollahzade Shirazi’nin araştırmasına göre caminin şebistâni tipinde inşa edildiği ve kubbenin sonradan Selçuklu Dönemi’nde (1037-1194) eklendiği kanıtlanmıştır (Salehi Kakhki vd., 2014). Pirnia (2001) da bu caminin özgün halini şebistâni olarak kabul etmektedir. İsfahan Cuma Camisi de tabloda görüldüğü gibi tarih boyunca en çok değişime maruz kalan cami olarak özgün hâlinde tamamen farklılaşmıştır⁶. Shiraz camileri genel olarak şebistâni tipinde kalmıştır. Ancak Atigh Cuma Camisi gibi birkaç camide eyvan unsuru hariç, kubbe hiçbir zaman Shiraz camilerinin mimarisine dâhil edilmemiştir (Parsaii vd., 2010).

⁵ Bazı kaynaklara göre (örneğin Anisi, 2010), bu cami 9. yy (H. 3) aittir.

⁶ İsfahan Cuma Camisi’nde yapılan değişiklikler (Jabal Ameli, 2013) kaynağında incelenmiştir.

Tablo 2. Sonradan değişen Avlulu ve şebistâni camilerin plandaki ana unsurları

Caminin Adı	Yapımı Yılı	Tarihi Gelişmeler	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafı
Saveh Cuma Camisi	(7-11) yüzyıl arası (H. 1-5)	 (Moazzen, 2017)		
İsfahan Cuma Camisi	8. yüzyıl (H. 2)	 (Jabal Ameli, 2013)		
Ardestan Cuma Camisi	(8-9) yüzyıl arası (H. 2-3)	 (Pirnia, 2001)		
Shiraz Atigh Cuma Camisi	9. yüzyıl (H. 3)			

Eyvanlı ve Kubbeli Camiler

Şebistâni camilerin yapımı ile eş zamanlı olarak, İran'ın farklı bölgelerinde İran mimarisinin ana unsurlarını içeren kubbeli ve eyvanlı camiler de inşa edilmiştir. İlk dönemlerde bu camilerin birçoğu ateş tapınakları da dâhil olmak üzere, eski binaların temelleri üzerine yapılmıştır. Bazıları ise buldukları coğrafyadan dolayı şebistâni camilerden tamamen farklı olarak, ana gövdesi kubbe ya da eyvan olacak şekilde inşa edilmiştir. Bu duruma örnek olarak İran'ın iklim bakımından daha soğuk olan kuzeybatı bölgesinde bulunan camiler gösterilebilir⁷. Sasani Dönem'de (224-651) Horasan bölgesindeki eyvanlı binalardan uyarlanan camiler gibi bazı camiler ise buldukları coğrafyanın mimari üslubundan ve geçmişinden etkilenerek farklı plan tiplerine sahip olmuşlardır. Bu camilerin planları ve mekânları incelendiğinde, Tek Kubbeli (Köşk tipi) Camiler, Tek Eyvanlı Camiler, İki Eyvanlı Camiler, Kubbe ve Eyvan Birleşimli Camiler olmak üzere dört farklı tipte sınıflandırılabilir. Her bir kategori, cami örnekleri üzerinden değerlendirilmiştir.

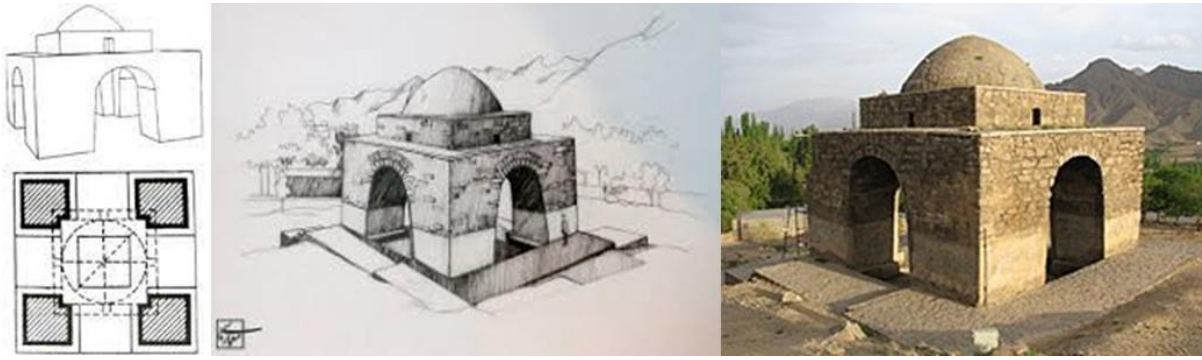
⁷ İran geleneksel mimarlığında binanın ortasında yapılan merkezi avlu iklim şartlarından dolayı daha çok sıcak bölgelerde iç alanları serinletmek amaçlı olarak tercih edilmiştir. Daha soğuk bölgelerde ise avludan kaçınılan yapılar inşa edilmiştir.

Tek Kubbeli (Köşk tipi) Camiler

İran mimarisinde, dört kemerle birbirine bağlanan kare bir yüzeyin dört köşesinde yer alan dört sütundan oluşan ve dört pandantif ile kubbeye dairesel bir taban oluşturan yapıya köşk (Ateşgede⁸ - Chartaq) denilmektedir.

Ateşgede veya kubbenin kökeni İslam öncesi mimaride aranmalıdır. İran ve Mezopotamya'da, binlerce yıl silo benzeri silindirik mekânlar üzerindeki küçük kubbe örtüleri yapılmıştır. Ancak geniş kare mekân üzerindeki kubbenin temelleri Partlar Dönemi'nde (MÖ 247-MS 224) atılmıştır. Bu dönemden kalma kubbe örtülerinden eser kalmasa da etkisi, Sasani egemenliğinin başlangıcında büyük ve geniş kubbelerin oluşturulmasında büyük rol oynamıştır (Hojjat vd., 2015). Bu kubbelerden örnek olarak ortasında dört kemerli bir kubbe ve çevresinde çatılı bir koridoru olan Firouzabad (Ardashir) Ateş Tapınağı (Şekil 4) ve etrafında dört geniş açıklık olan ve dört bir yandan görülen köşk tipi kubbelerden örnek verilebilir (Şekil 6'da Sasani Dönemi'ne ait Niaser köşkünden örnek verilmiştir).

⁸ Sasani (224-651) ateşgedeler, üzeri kubbe veya tonozla kapalı, her kenarında birer kemer açıklığı bulunan bir kare mekândan ibarettir.

Şekil 6. Niasar köşkü (Ateşgede) (URL-4)

Sasani Dönemi'nde (224-651) ülkenin resmi dini Zerdüştlük olduğu için ateşe ayrı bir saygı duyularak, kutsal kabul edilmiştir. Bu nedenle ateşi muhafaza etmek ve korumak amacıyla özel yerler inşa edilmiştir (Pirnia, 2001). İslam'dan önce ateş çukurları ve ateş tapınakları için genellikle köşk tipi yapı kullanılmıştır (Sultanzadeh, 1983).

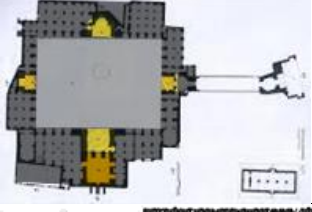
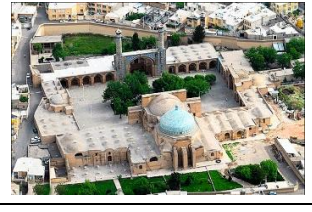
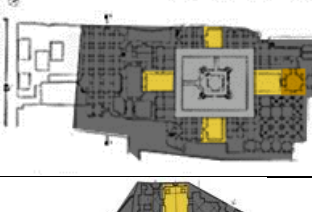

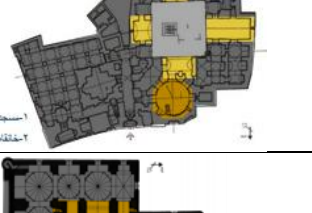

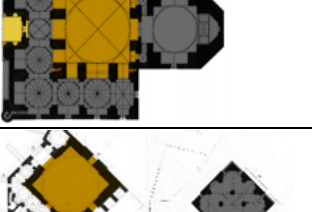
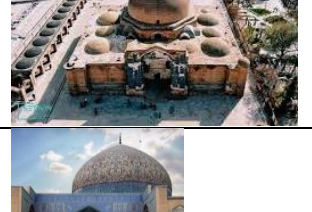
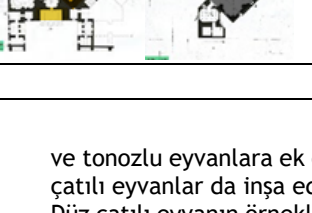

İslam'dan sonra İranlı Müslümanlar, Allah'a farklı bir adla ibadet eden atalarının mabetlerinde (Ateşgede) namaz kılmakta bir sakınca görmemiş; bu sebeple mabetleri süratle onarıp veya zarar görmemişler ise- değiştirip camiye çevirmişlerdir. Var olan plan tipinde kible duvarı kapatılarak belirli bölümler eklenmesi sonucu oluşan şema, yeni bir cami planı olarak karşımıza çıkmaktadır (Pirnia, 1983). Bu mabetlerin mimarisi, daha sonra yapılan camileri de etkilemiştir. Tek kubbeli (köşk tipi) cami bu etkileşimden meydana gelen bir plan türüdür. Bu şekilde cami işlevini kazanan ve daha sonra önüne bir eyvan yapılan camilerden biri Yazdkhast Cuma Camisi'dir (Tablo 3). Bu ibadet yapısının özgün hâli Sasani Dönemi'ne (224-651) ait olup, bir ateş tapınağıdır. Bunun yanında Borujerd Cuma Camisi ve Golpayegan Cuma Camisi ilk yapıldığı hâli ile öne çıkan tek kubbeli ve köşk tipi plan şemasına sahip örneklerdir (Pirnia, 2004). Borujerd Cuma Camisi, camiye dönüştürülmüş harabe bir ateş tapınağıdır. Bu cami Selçuklu, Safevi ve Qajar dönemlerinde kubbeli haline

yapılan eklemeler ve onarımlarıyla bugünkü görünümünü kazanmıştır (Dastgheyb, 1995). Golpayegan Cuma Camisi de başlangıçta tek kubbelidir ve diğer unsurlar sonradan eklenmiştir (Pirnia, 2001). Ayrıca Hojjat & Meleki (2013); Qazvin, Abarqu ve Natanz Cuma camilerinin özgün hâlinde tek kubbeli olduğunu düşünmektedirler. Bahsi geçen araştırmacılar bu tip camilerde mevcut köşkün değil; sadece harabe ateş tapınaklarının kalıntı ve temellerinin kubbeli bir caminin inşası için kullanıldığına inanmaktadırlar.

Tek kubbeli cami tipi, daha sonraki yıllarda, şebistan veya avlusu olmayan Tabriz'deki Mavi Cami (15.yy) ve İsfahan'daki Şeyh Lütfullah Camisi (17.yy) yapımında görülmektedir. Pirnia (2001, s.266) da "Avlusuz olan bu cami [Mavi Cami] tipi... daha sonra Şeyh Lütfullah Camisi'nde kullanıldığı" söylemiyle bunu teyit etmiştir. Mavi Cami "cami-türbe" olarak çift fonksiyonlu bir camidir. Bu cami Tabriz'de havaların soğuk olması nedeniyle dışa dönük bir şekilde yapılmıştır; dolayısıyla avlusuzdur. Diğerlerinden farklı bir plana sahip olan yapıda, şebistan mekânı ile çevrili olan kubbe, yapıya egemen olacak biçimde tasarlanmıştır (Pirnia, 2001). Şeyh Lütfullah Cami'nin de avlusu yoktur; fakat kubbenin altında ve bodrum katta bir şebistanı bulunur (Tablo 3).

Tablo 3. Tek kubbeli (köşk tipi) camilerin plandaki ana unsurları

Caminin Adı	Yapımı Yılı	Tarihi Gelişmeler	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafı
Yazdkhast Cuma Camisi	İslam öncesi	Kubbeli yapıya daha sonra eyvan eklenmiştir.		
Borujerd Cuma Camisi	(8-9) yüzyıl arası (H. 2-3)			
Golpayegan Cuma Camisi	12. yüzyıl (H. 6)			

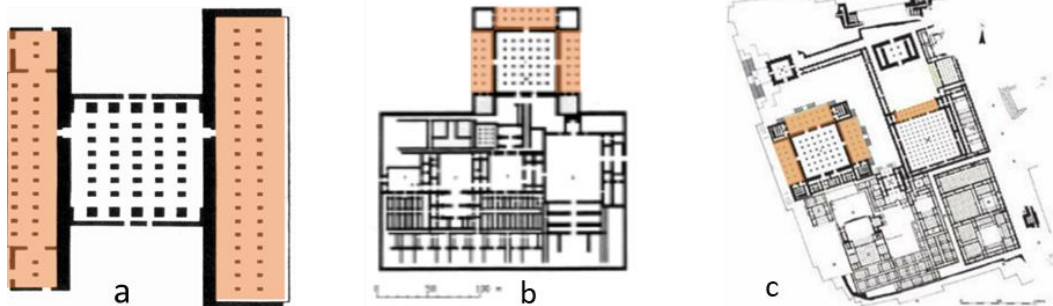
Tablo 3. Tek kubbeli (köşk tipi) camilerin plandaki ana unsurları (devam)				
Qazvin Cuma Camisi	8. yüzyıl (H. 2)	Caminin güney şebistanı 1121-1130 yılları arasında yapılmıştır.		
Abarqu Cuma Camisi	10. yüzyıl (H. 4)			
Natanz Cuma Camisi	10. yüzyıl (H. 4)	Caminin aslı, Natanz ateş tapınağı temelinde oluşturulan sekizgen kubbe alanıdır.		
Tebriz Mavi Camisi	15. yüzyıl (H. 9)			
Şeyh Lütfullah Cuma Camisi	17. yüzyıl (H. 11)			

Şebistan ■■■ Avlu ■■■ Kubbe ■■■ Eyvan ■■■

Tek Eyvanlı Camiler

İran mimarisinde eyvan, avlu kenarlarından birinde ve ona dik olarak inşa edilmiş dikdörtgen bir salondur (Pirnia, 2001). Başka bir deyişle, eyvan, üç taşıyıcı duvar ve bir çatı ile sınırlanan, açık ve kapalı alan arasına yerleşen, binanın kalbinde girintili şekilde yer alan yarı açık bir alandır (Rezaei Nia, 2017). Araştırmacıların çoğu eyvanın sadece kemerli tipte olduğunu ve geçmişini sadece Part Dönemi'ne kadar uzandığını düşünmektedir. Ancak Ahemeniş Dönemi mimarisi ve öncesi incelendiğinde eyvan farklı bir şekilde; ancak aynı konseptle görülmektedir. Tıpkı sütunlu salonlarda söz konusu olduğu gibi, eyvanların çatı kaplama tipine göre, kavisli

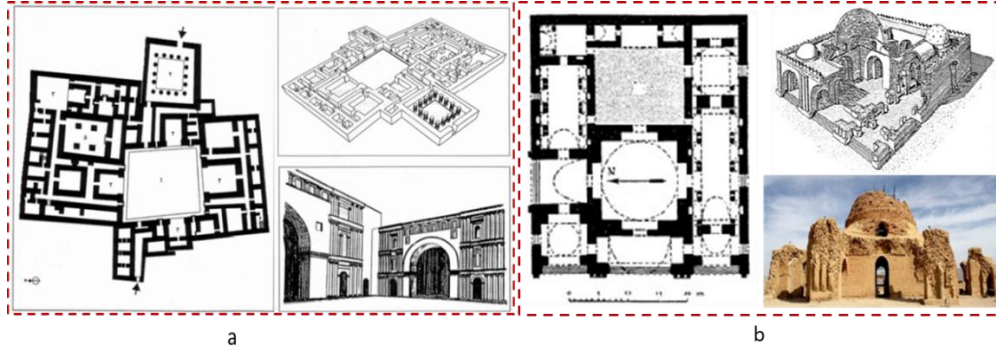
ve tonozlu eyvanlara ek olarak, Part Dönemi öncesi, düz ve kırışlı çatılı eyvanlar da inşa edilmiştir (Pirnia, 2001; Rezaei Nia, 2017). Düz çatılı eyvanın örnekleri Pasargad Sarayı'nda (6. yy) ve Susa'da bulunan Apadana Sarayı'nda (MÖ 521-515) bulunmaktadır. Pasargad Sarayı'nın planı "H" şeklinde olup, sütunlu bir salona açılan düz örtülü iki sütunlu eyvandan oluşmaktadır (Şekil 7a). Apadana Sarayı da Susa'daki Dariush Sarayı kompleksinin kuzeyinde yer almaktadır. Bu saray, üç düz eyvanlı bir köşk görünümündedir (Şekil 7b). Bir diğer örnek de Takht'i Jamshid Sarayı'ndadır (Şekil 7c). Böylece sütunlu salona bağlanan eyvan, Ahemeniş mimari üslubunda önemli bir rol oynayarak bu üslubun ayırt edici bir özelliği hâline gelmiştir (Rezaei Nia, 2017).

Şekil 7. Ahemeniş Dönemi'nden (MÖ 559-330) düz çatılı eyvanın örnekleri (Pirnia, 2001)

Partlar Dönemi'nde (MÖ 247-MS 224) ise yapı teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte kavisli ve tonozlu çatılı eyvanların inşası mümkün olmuştur. Partlar bu yeniliği ilk önce Mezopotamya'ya

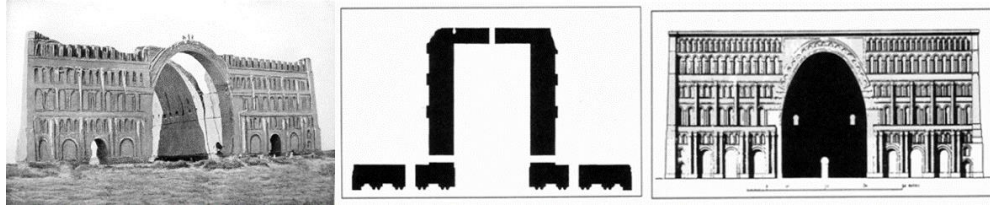
getirip Aşur Sarayı'nda kullanmışlardır (Şekil 8a). Sasani Dönemi'nde (224-651) de bu yeni eyvan türü, Firozabad (Şekil 4) ve Sarvestan sarayları (Şekil 8b) gibi binalarda kullanılmıştır.

Şekil 8. a) Aşur Sarayı dört eyvanlı bir yapıdır (dört eyvan aynı anda yapılmamıştır), b) Sarvestan sarayı (Pirnia, 2001)

Böylece eyvan, İran mimarisinde önemli bir yer kazanıp, sembolik bir kavram haline gelmiştir. Bu sembolizmin zirvesi Eyvân-ı Kısra'da görülebilir. Irak'ta bulunan Madâen kentindeki Eyvân-ı Kısra (Eyvân-ı Madâen veya Taq-e Kasra) (Şekil 9), Part Dönemi'nin önemli yapılarından biridir. En önemli kısmı dışarıya

bakan geniş ve yüksek bir eyvan olup, arkasında dikdörtgen bir salon yer almaktadır. Eyvanın büyük kemeri sütunsuz duvarlar üzerine inşa edilmiştir. Arka salondan bir eser kalmasa da büyük eyvanın ön kısmı ve sarayın ana cephesinin bir kısmı hâlen ayaktaadır (Pirnia, 2001).

Şekil 9. Eyvân-ı Kısra (Pirnia, 2001, URL-5)

İslam öncesi İran'da eyvanın kullanımı çoğunlukla dini olmayan binalarda görülmüştür (Hillenbrand, 2008). Ancak zamanla, eyvan unsuru İran camilerinin gövdesine yerleşmiş, sonraki yüzyıllarda bir İran camii tipi haline gelmiştir. Pirnia konu hakkında, "...Çok muhteşem eyvanlar ve kubbeler de çok geçmeden Part ve Sasani saraylarında olduğu gibi hatta daha güzel ve daha popüler cami binalarına da dahil edilmiştir" (Pirnia, 1974, s.5) söylemlerinde bulunmuştur. İslam Dönemi'nde camilerin yanı sıra eyvanlar saray, türbe, okul gibi çeşitli mimari yapı türlerinde de kullanılmıştır.

İran mimarisinin eyvan unsuru, Niriz Cuma Camisi ve Alishah Camisi dâhil olmak üzere birçok caminin ana gövdesinde yer almaktadır (Tablo 4). Niriz Cuma Camisi'nin yüzyıllarca değişimlere uğrayan özgün binasına sadece minare ve kuzey eyvanı eklenmiş; Safavi Dönemi'nde (1501-1721) ise yapının onarımları yapılmıştır. Alishah Camisi, cami amacı ile inşa edilmeye başlayan ama bitmeyen bir yapıdır (Pirnia, 2001). Sonraki yıllarda yapının yarım kalan eski duvarları kullanılarak, yerine askeri bir kale inşa edilmiştir.

Tablo 4. Tek eyvanlı camilerin plandaki ana unsurları				
Caminin Adı	Yapımı Yılı	Tarihi Gelişmeler	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafı
Niriz Cuma Camisi	10. yüzyıl (H. 4)			
Alishah Camisi	14. yüzyıl (H. 8)			

Şebistan ■■■ Avlu ■■■ Kubbe ■■■ Eyvan ■■■

İki Eyvanlı Camiler

Bu cami tipi, aynı eksen üzerinde avluya bakan iki eyvandan oluşmakta ve avlunun kenarlarındaki revaklarla şeritler hâlinde birbirine bağlanmaktadır (Zomorshidi, 1996, S. 129-133). Daha önce bahsedildiği gibi bu cami tipi sadece Horasan bölgesinde ortaya çıkmıştır. Pirnia'ya göre: "İki eyvanlı caminin örneklerine 13. yüzyılda ulaşılabilir; bu tür camiler sadece Horasan vilayetinde görülmektedir. Bu cami tipi eğer başka vilayetlerde varsa, başlangıçta böyle değilmiş ve değişimlerden sonra bu görünümünü almıştır." (Pirnia, 1995, s.34).

İki eyvanlı cami tipinin öne çıkan örnekleri Tablo 5'te görüldüğü gibi Horasan'daki Faryumad, Melek Zuzan ve Gonabad Cuma camileridir. Faryumad Camisi'nin şeması, iki kuzey ve güney eyvan olmak üzere, güney eyvanın doğu tarafında bir şebistan ve batı tarafında da muhtemelen benzeri bir diğer şebistandan oluşmaktadır. Gonabad Cuma Camisi ise şiddetli depremlere rağmen özgün yapısını ve tarihini korumuş; Horasan'daki diğer iki camiden daha sağlıklı ayakta kalmıştır. Caminin mevcut yapısı muhtemelen İlhanlılar Dönemi'ndeki (1256-1335) eklentilerle şimdiki görünümünü almıştır (Zomorshidi, 1996).

Tablo 5. İki eyvanlı camilerin plandaki ana unsurları			
Caminin Adı	Yapımı Yılı	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafı
Faryumad Cuma Camisi	13. yüzyıl (H. 7)		
Melek Zuzan Cuma Camisi	13. yüzyıl (H. 7)		
Gonabad Cuma Camisi	13. yüzyıl (H. 7)		

Şebistan ■■■ Avlu ■■■ Kubbe ■■■ Eyvan ■■■

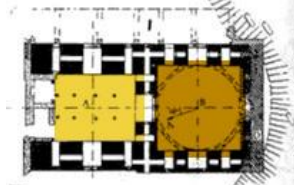

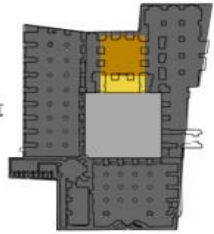

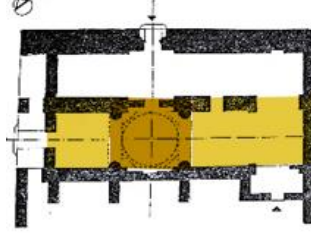

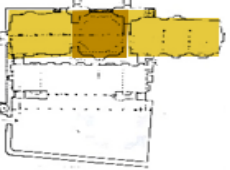

Eyvan ve Kubbenin Birleşimi Camiler

Her biri ayrı ayrı caminin ana gövdesi olarak kullanılan kubbe ve eyvan unsurları birleşerek yeni bir cami tipini oluşturmaktadır. Bu tipteki camilere ait birçok farklı örnekten biri, yapının güneyinde sahip olduğu kubbe ile Erdebil Cuma Camisi'dir. Erdebil Cuma Camisi'nin günümüzde sadece bir kısmı sağlam kalmıştır. Moğol saldırısında yıkılmış olan bu cami özgün hâlinde bir avlu, bir eyvan ve muhteşem bir tonozdan oluşur. Rezazadeh Ardabili vd., (2018)'nin çalışmasına göre, Erdebil Cuma Camisi'nin binası, İslam öncesi dönemlerinden eserler içeren eski bir temel üzerine inşa edilen bir şebistana sahiptir. Fakat o plandan bir eser kalmamış ve daha sonra Selçuklu Dönemi'nde (1037-1194) kubbeli ve eyvanlı bir bina eski binanın üzerine yapılmıştır. Öyle ki eski şebistâni cami kalıntılarına ulaşmak mümkün değildir; bu nedenle yapı, kubbeli ve eyvanlı camiler

arasında yerini almıştır (Rezazadeh Ardabili vd., 2018). Bu tip plana sahip olan bir diğer örnek ise kubbesi kible eyvanının arkasında inşa edilen Semnan Cuma Camisi'dir (Pirnia, 2004). Caminin özgün yapısı 7. yüzyılda inşa edilmiştir; fakat görkemli mevcut bina daha çok Selçuklu Dönemi'nden (1037-1194) kalmadır.

İki unsurun (eyvan ve kubbe) birleşiminin tasarım açısından Erdebil Cuma Camisi'nden farklı olan başka örnekleri de mevcuttur. Bu örneklerde ortasında kubbe bulunan yapı, doğu ve batı taraflarında iki kapalı mekân olarak iki eyvan şeklinde inşa edilmiştir. Bu cami tipine uygun Nayin Mohammadiyah ve Gurve Cuma camileri örnek olarak verilebilir (Tablo 6). Bu iki caminin yapısında avlu bulunmamakta; doğu ve batı cephelerinde dikdörtgen planlı, ortası kubbeli, ikişer eyvan bulunmaktadır.

Tablo 6. Eyvan ve kubbenin birleşimi camilerin plandaki ana unsurları

Caminin Adı	Yapımı Yılı (H.)	Tarihi Gelişmeler	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafları
Erdebil Cuma Camisi	11. yüzyıl (H. 5)			
Semnan Cuma Camisi	7. yüzyıl (H. 1)			
Nayin Mohammadiyah Cuma Camisi	(10-11) yüzyıl arası (H. 4-5)			
Gurve Cuma Camisi	11. yüzyıl (H. 5)			

Şebistan ■■■ Avlu ■■■ Kubbe ■■■ Eyvan ■■■

Dört Unsuru İçeren Camiler

Çalışmada buraya kadar tanımlanan farklı cami tipleri genellikle dört unsurdan birine veya ikisine sahiptir. Birkaç cami dışında bahsedilen camilerin çoğu daha sonraki tarihi süreçte yapısal değişimlere uğramış, ilk özgün hâlindeki yapılarından farklılaşmıştır. Dört unsuru içeren camiler, genel olarak yaşanan değişimlerin sonucunda ortaya çıkan cami tipidir. Çalışmada bu cami tipinden bahsederken, caminin ana gövdesindeki şebistan ve avlu boşluğu esas alınmış; eyvan ve kubbe gibi unsurların eklenmesiyle ortaya çıkan camiler olarak analiz edilmiştir. Bu tip camilerde zaman içerisinde, eyvan ve kubbenin eklenmesi cami plan şemasında değişimlere ve dolayısıyla da farklı sınıflandırmalara neden olmuştur. Şebistâni camilerin tanımında da belirttiği gibi bu camilerde yapının eksenindeki orta açıklıklar diğer açıklıklara göre daha büyüktür. Bu mimari özellik, şebistâni camilerde değerlendirilmiş, bir eyvan ya da kubbe veya her ikisinin eklenmesiyle yeni tipler ortaya çıkmıştır. Bu yeni tipler, bahsi geçen dört unsurun var olup olmamasına göre ele alınmaktadır.

Farklı bir diğer süreç de ana gövdesinde kubbe ve eyvan bulunan camilerde sonraki dönemlerde şebistan unsurunun eklenmesiyle ortaya çıkan camiler olmuştur. Bu yaklaşımla dört unsurun bir arada bulunduğu hâli alan camiler dönüşüm sürecinde göz ardı edilse de bu çalışmanın amacına uygun olarak dikkate alınmıştır. Tablo 3 ve Tablo 6'da bahsi geçen Borujerd,

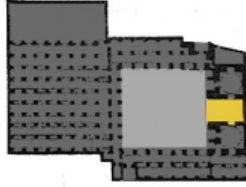

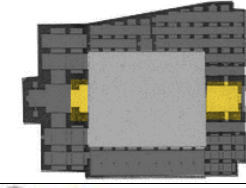

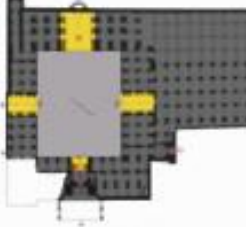

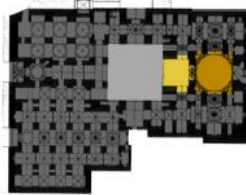

Golpaygan, Qazvin, Abarqu, Natanz, Niris, Gonabad, Semnan ve Faryumad cuma camileri bu dönüşümün sonucunda mevcut plan şemasına sahip olan cami örnekleridir. Literatür taramasında, İran camilerinin değişim sürecinde, şebistâni camilerden dört eyvanlıya dönüşen camiler daha çok ön plana çıktığı için; çalışmanın bu bölümünde bu yaklaşıma göre sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmada, ilk etapta sadece şebistanı bulunan camilere eyvan veya kubbe unsurunun eklenmesiyle ortaya çıkan kubbeli/eyvanlı şebistâni camiler tipi ve tüm unsurlara sahip olan camilere kubbenin eklenmesiyle oluşan -tüm kaynaklarda dört eyvanlı camiler olarak adlandırılan- şema yer almaktadır.

Kubbeli/Eyvanlı Şebistâni Camiler

Yapılan çalışmalar ve incelemelere göre eyvan unsuru, İran camilerinde 11. yüzyıldan önce yerini almıştır. Şebistâni camilerde yapının ortasındaki açıklıklar diğer açıklıklara göre daha geniş olduğundan, daha sonraki dönemlerde birçok camide bu şebistanlar büyük eyvanlara dönüşmüştür. Örneğin Saveh ve Shiraz Atigh gibi camiler bu dönüşümün sonucunda ortaya çıkmıştır. Ardestan ve İsfahan gibi camiler ilk etapta bir eyvanlıya; daha sonra dört eyvanlı cami tipine dönüşmüştür (Tablo 2). Bu camilere ek olarak, daha sonraki dönemlerde Ferdous Cuma Camisi ve Sabzevar Cuma Camisi gibi camiler de inşa edilmiştir (Tablo 7). Bu camilerin kubbeleri bulunmamaktadır. Kerman Cuma Camisi de dört eyvanlı olmasına

rağmen; kubbesi olmadığı için bu grupta yer almaktadır. 15. yüzyılda inşa edilen Yazd kentindeki Amir Chakhmaq Camisi, daha önceki camilerden farklı olarak kubbe mekânına da sahiptir (Tablo 7). Ayrıca, özgün hâlinde kubbe veya eyvana sahip olan

camiler de zaman içerisinde plan şemasına şebistan ve avlu mekânlarının eklenmesiyle mevcut hâlinde bu tipte yer almışlardır.

Tablo 7. Kubbeli, Eyvanlı Şebistâni Camilerin plandaki ana unsurları			
Caminin Adı	Yapımı Yılı	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafı
Ferdous Cuma Camisi	(8-9) yüzyıl arası (H. 2-3)		
Sabzevar Cuma Camisi	13. yüzyıl (H. 7)		
Kerman Cuma Camisi	14. yüzyıl (H. 8)		
Amir Chakhmaq Camisi	15. yüzyıl (H. 9)		

Şebistan ■■■ Avlu ■■■ Kubbe ■■■ Eyvan ■■■

Dört Eyvanlı Camiler

Tek başına birçok caminin gövdesini oluşturan kubbe, 11. yüzyıldan itibaren, şebistâni cami yapılarında (çoğunlukla eyvan arkasında) inşa edilmeye başlanmıştır. Camiler, Selçuklu Dönemi'nde (1037-1194) yeni bir mimari anlayışa sahip olmuş ve bu yapılarda kubbe yoğun bir biçimde kullanılmaya başlamıştır. İran Selçuklu camilerinde mihrap önünde kubbenin yapılması, cami mimarisinde toplu mekân elde etme arzu ve çabasının bir sonucudur. Bu yüzden İran'da yapılan bu tip camilere dört unsurun bir arada kullanıldığı ve üstelik dört eyvanın bulunduğu cami tipi olarak "dört eyvanlı" denilmektedir. İran'da yapılan bu tip camileri iki gruba ayırmak mümkündür:

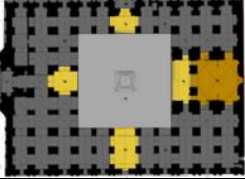

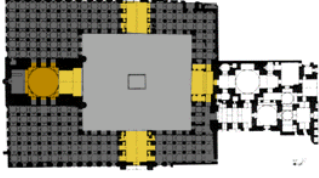

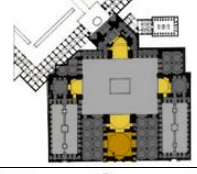
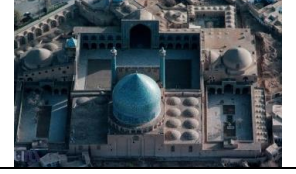
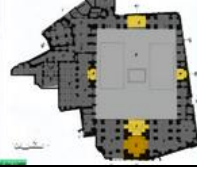
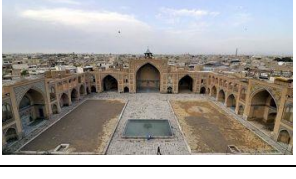
• Birinci tür olarak gelişen camiler, İsfahan Cuma Camisi gibi, iki eyvanlı camide güney şebistandaki eyvanın arkasından birkaç sütunun kaldırılması ve yerine bir kubbenin eklenmesi ile oluşur. Daha sonraki süreçte de doğu ve batı cephelerinde ortadaki açıklıklar kaldırılarak; yerine iki büyük eyvan inşa edilir. Bu sayede "dört eyvanlı cami" olarak bilinen yeni ve eksiksiz tasarıma sahip camiler ortaya çıkmıştır (Pirnia, 1995). Şebistâni planından dört eyvanlı camiye dönüşen camiler arasında İsfahan ve Ardestan Cuma camilerinden bahsedilebilir (Tablo 2).

• İkinci tür Natanz, Abarqu ve Qazvin Cuma camileri gibi; ilk caminin ana çekirdeği olarak kubbenin inşası ve daha sonraki dönemlerde şebistan, eyvan ve avlu eklenerek bugünkü plan şeması elde edilmesiyle gelişir (Hojjat vd., 2015). Bu camilerin özgün hâli, daha önceki bölümlerde "Tek Kubbeli Camiler" tipi başlığı altında sınıflandırılmış ve bahsedilmiştir (Tablo 3 ve 6).

Zavvareh Cuma Camisi İran'da dört eyvanlı olarak yapılan ilk camilerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Birçok kaynağa göre bu cami, başlangıçta dört eyvanlı olarak inşa edilmiştir. Bu görüşe karşı çıkan araştırmacılardan biri olarak Pirnia (1995), Zavvareh Cuma Camisi'nin başlangıçta şebistâni olduğunu ve sonraki dönemlerde dört eyvanlı bir camiye dönüştürülerek tamamlandığını öne sürer. Ancak mevcut kanıtlar ve delillere göre, caminin dört eyvanlı olduğu kabul edilebilir.

Tablo 8'de de görüldüğü gibi şebistâni camilerde meydana gelen değişim ve dönüşümler sonucunda oluşan dört eyvanlı camilere ek olarak; 13. yüzyıldan itibaren, Varamin Cuma Camisi, Goharshad Cuma Camisi, İsfahan İmam Cuma Camisi ve İsfahan Hâkim Cuma Camisi gibi özgün hâlinde dört eyvanlı cami tipi plan şeması ile inşa edilen yapılar da bulunmaktadır (Tablo 8).

Tablo 8. Dört eyvanlı camilerin plandaki ana unsurları

Caminin Adı	Yapımı Yılı	Tarihi Gelişmeler	Cami Planının Unsurları	Cami Fotoğrafi
Varamin Cuma Camisi	14. yüzyıl (H. 8)			
Goharshad Cuma Camisi	15. yüzyıl (H. 9)			
İsfahan İmam Cuma Camisi	17. yüzyıl (H. 11)			
İsfahan Hakim Cuma Camisi	17. yüzyıl (H. 11)	Bu cami, Safevi döneminde, 10. yüzyılda olan Jurjir Deilemi caminin kalıntılarına inşa edilmiştir.		

Şebistan ■■■ Avlu ■■■ Kubbe ■■■ Eyvan ■■■

Tablo 8'deki camilerin plan şemasına bakıldığında, bu çalışmada incelenen dört unsurun tümünü içeren İran camilerinin en eksiksiz türü olan dört eyvanlı camilerin genel plan şeması aşağıdaki gibidir:

- Caminin ortasında bulunan dörtgen *avlu* (kare veya dikdörtgen)
- Avlunun birbirine dik iki ekseninde bulunan dört *eyvan* (kible tarafındaki ana eyvan-güney eyvanı- diğer üç eyvandan daha yüksek ve daha geniştir; doğu ve batı eyvanları eşittir.)
- Genellikle kibleye bakan eyvanın arkasında bulunan büyük bir *kubbe*
- Genellikle eyvanların yanında veya arkasında bulunan sütunlu salon veya *şebistan*

Bazı camilerde, avlunun doğu ve batı tarafındaki kemerli revaklar, büyüklükleri nedeniyle dört eyvanlı olarak gözükebilir; fakat bu revaklar hem boyutlarının aynı olması hem de üç taraftan kapalı bir mekân oluşturmaması sebebiyle eyvan olarak kabul edilemez. Dolayısıyla bu tarz plana sahip olan camiler dört eyvanlı sayılmamaktadır.

Sonuç ve Öneriler

İran'da cami olarak inşa edilen ilk yapılar “şebistâni camiler”dir. Bu tip camiler 10. yüzyıla kadar inşa edilmiş; zarafetleri artarak her geçen gün daha kusursuz hâle gelmiştir. Şebistâni camilerin yanı sıra, ilk yıllarda Sasani ateş mabetlerinin işlevinin değiştirilmesiyle camiye dönüşen yapılar da vardır. Bu camiler “köşk tipi” cami olarak incelenmiştir. Köşk tipi camilerin devamında İran'ın farklı yerlerinde “tek eyvanlı camiler”, “tek kubbeli camiler” ve bazen bu unsurların bir arada olduğu “kubbeli

ve eyvanlı camiler” de inşa edilmiştir.

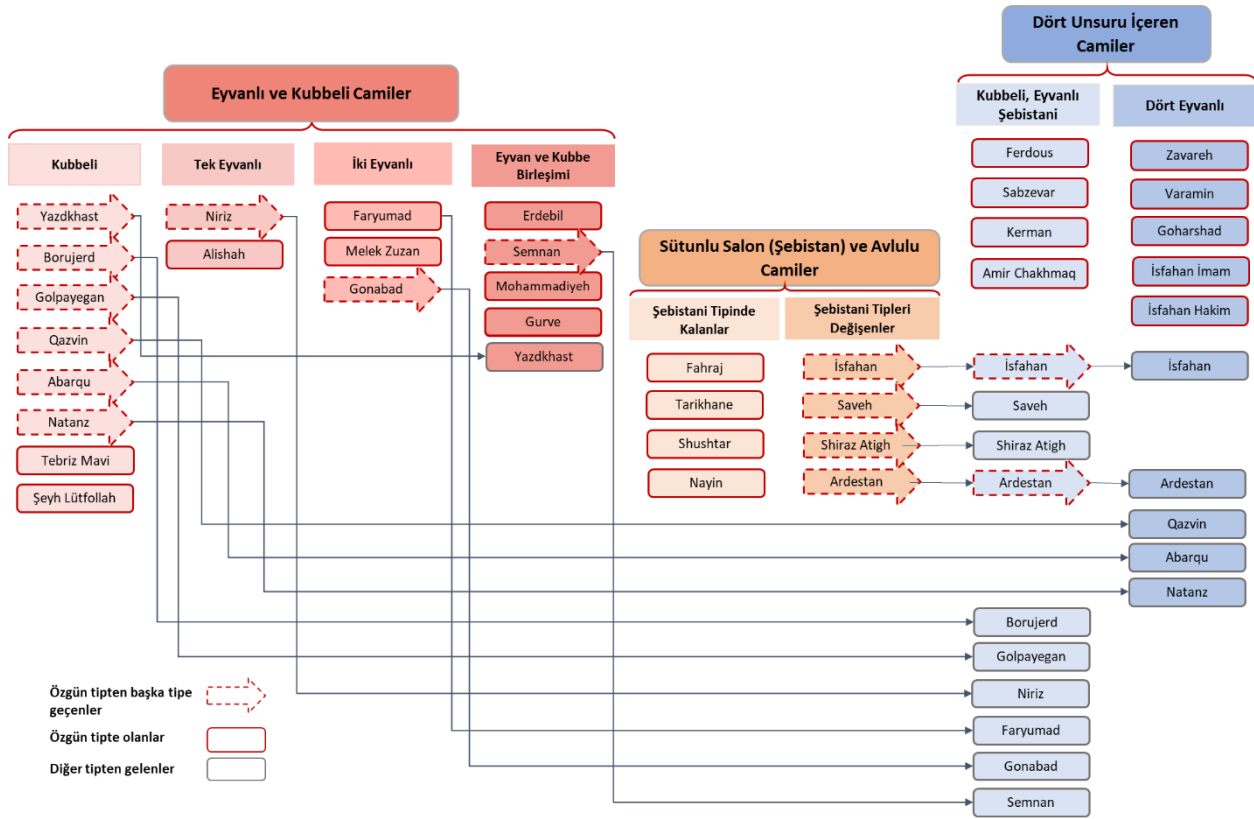
10. yüzyılın sonlarında şebistâni camilerde kademeli olarak eyvan yer almaya başlamış, “eyvanlı şebistâni” camiler ortaya çıkmıştır. 11. yüzyılın başlarından itibaren, şebistâni camilerde, ana eyvanın arkasında, kubbe unsuru da yer almaya başlamıştır. 13. yüzyılda kubbeli ve eyvanlı şebistâni camilerin yanı sıra sadece Horasan bölgesinde rastlanan, ana gövdesinde yalnızca avluya bakan iki eyvan bulunan camiler inşa edilmiştir. “Kubbeli, eyvanlı şebistâni camiler” daha sonraki dönemlerde gelişmiş ve 12. yüzyılın başlarından itibaren dört eyvan haline gelmiştir. Bu değişim ve gelişmeler sadece mevcut camiler üzerinde yapılmıştır. Ancak 12. yüzyıldan itibaren inşa edilen camilerin çoğu dört eyvanlı plan şemasına sahiptir.

Çalışmada da görüldüğü üzere bu camilerin gelişimine tam ters bir süreç ile önce kubbe veya eyvanlardan oluşan, daha sonra avlu, şebistan gibi unsurlar eklenerek gelişen camiler de mevcuttur. Bu tip camiler “Eyvanlı ve Kubbeli Camiler” başlığı altında incelenmiştir.

Şebistan, kubbe, eyvan ve avlu olmak üzere dört ana unsur temel alınarak, 7-17. yüzyıllarda inşa edilen camilerin özgün tipolojisinin tarihi süreçte uğramış oldukları değişimler sonucunda, mevcut planlarının yeni tipolojide yer almalarına sebep olmuştur (Tablo 9). Camilerin özgün ve mevcut tipolojilerine ise Şekil 5'te yer verilmiştir.

Tablo 9. Camilerin Özgün ve Mevcut tipi		
Caminin İsmi	Özgün Tipi	Mevcut Tipi
Fahraj (7.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu
Tarikhaneh Damghan (8.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu
Shushtar (9.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu
Nayin (10.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu
*Saveh (7-11.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
*İsfahan (8.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Dört Eyvanlı
*Ardestan (8-9.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Dört Eyvanlı
*Shiraz Atigh (9.yy)	Sütunlu Salon (Şebistan) ve Avlulu	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
*Yazdkhast (islam ö.)	Kubbeli	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
*Borujerd (8-9.yy)	Kubbeli	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
*Golpayegan (12.yy)	Kubbeli	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
*Qazvin (8.yy)	Kubbeli	Dört Eyvanlı
*Abarqu (10.yy)	Kubbeli	Dört Eyvanlı
*Natanz (10.yy)	Kubbeli	Dört Eyvanlı
Tebriz Mavi (15.yy)	Kubbeli	Kubbeli
Şeyh Lütfolah (17.yy)	Kubbeli	Kubbeli
*Niriz (10.yy)	Tek Eyvanlı	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Alishah (14.yy)	Tek Eyvanlı	Tek Eyvanlı
*Faryumad (13.yy)	İki Eyvanlı	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Melek Zuzan (13.yy)	İki Eyvanlı	İki Eyvanlı
*Gonabad (13.yy)	İki Eyvanlı	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Erdebil (11.yy)	Eyvan ve Kubbe Birleşimi	Eyvan ve Kubbe Birleşimi
*Semnan (7.yy)	Eyvan ve Kubbe Birleşimi	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Mohammadiyah (10-11.yy)	Eyvan ve Kubbe Birleşimi	Eyvan ve Kubbe Birleşimi
Gurve (11.yy)	Eyvan ve Kubbe Birleşimi	Eyvan ve Kubbe Birleşimi
Ferdous (8-9.yy)	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Sabzevar (13.yy)	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Kerman (14.yy)	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Amir Chakhmaq (15.yy)	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani	Kubbeli/Eyvanlı Şebistani
Zavareh (12.yy)	Dört Eyvanlı	Dört Eyvanlı
Varamin (14.yy)	Dört Eyvanlı	Dört Eyvanlı
Goharshad (15.yy)	Dört Eyvanlı	Dört Eyvanlı
İsfahan İmam (17.yy)	Dört Eyvanlı	Dört Eyvanlı
İsfahan Hakim (17.yy)	Dört Eyvanlı	Dört Eyvanlı

*Tipi değişen camiler koyu renk ile işaretlenmiştir.

Şekil 10. Cami tiplerindeki yaşanan plan değişiklikleri

Genel olarak 12. yy. öncesi camilerde mevcut ve özgün hâli değişen camiler görülmektedir. 11. yy. sonrası yapılan birçok cami kendi özgün tipi ve planını korumuş ve daha az değişime uğramıştır. Buna sebep olan etkenler bölgesel iklim, mimari üslup, teknoloji vb. olabilmektedir. Bu dönemden sonra inşa edilen camilerde onarımlar hariç yapıların ana planı değişmemiştir. Diğer dikkat çeken konu ise, özgün hâlinde kubbeye sahip olan camilerin daha fazla değişim geçiren yapılar olmasıdır. Bu durumun tersine, ana gövdesinde şebistan veya eyvana sahip olan camiler daha az oranda değişime uğramıştır. Bunun nedeni, eyvan ve şebistanın kubbe alanına daha kolay eklenmesi ve caminin geliştirilmesi olabilir. Fakat kubbe unsurunun mevcut yapıya eklenmesi pek kolay olmamıştır. Cami tipolojilerinin gelişim sürecinde 11. yy. öncesi tek kubbeli cami tipinden eser kalmamıştır. Genel olarak, 11. yy. da yapılan eyvan ve kubbe birleşimi tipindeki camiler özgün hâlini korumuş; sadece 7.yy.a ait olan Semnan Camisi kubbeli, eyvanlı şebistâni tipine dönüşmüştür.

Sonuç olarak, dört eyvanlı cami tipi, şebistan, kubbe, dört eyvan, merkezinde bulunan bir avlu ve diğer ekleri içeren cami planı, İran'daki camilerin tipolojik olarak en görkemli ve eksiksiz plan tipi olarak kabul edilmelidir. Bu plan şeması sadece camilerde değil, yaygın olarak medreselerde ve kervansaraylarda da kullanılmıştır (Sultanzadeh, 1983).

Bu çalışmada camiler sadece plan tipolojisine göre sınıflandırılmaktadır. Ancak her mimari türü gibi, camilerin tipolojisinde de pek çok faktör etken olabilir. Cami tipolojisinin sınırlı coğrafi ve bölgesel hususları veya sınırlı zaman diliminin göz önünde bulundurulması, camilerin biçim ve yapısındaki değişim süreçlerinin daha doğru ve düzenli bir şekilde sınıflandırılmasını sağlayabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Etik Kurul Onay Belgesi: Yazar, etik kurul onay belgesine gerek olmadığını beyan etmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Ethics Committee Approval Certificate: The author declared that an ethics committee approval certificate is not required.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Anisi, A. (2010). Fahraj Cuma Camisinin yeniden değerlendirilmesi. *Hoviet Şahr Dergisi*, 5(2), 15-22.
- DaneshMayeh, J. (1995). *Iran Camilerinin Selçuklu ve İlhanlı Dönemlerindeki Mimari Akımlarının Analizi*. [Yüksek Lisans Tezi, Tarbiat Modarres Üniversitesi]. Tahran, İran.
- Dastgheyb, S. H. (1995). *Camilerin Kültürel ve İbadet İşlevi ve Tasarımı ile ilgili bir Araştırma*. [Yüksek Lisans Tezi, Sanat Fakültesi, Tarbiat Modarres Üniversitesi]. Tahran, İran.
- Heidari, P. (1999). *Iran Tarihi Cami Mimarisinin Gelişimi (Kuye Daneshgahe Tahran Cami'nin Tasarımı)*. [Yüksek Lisans Tezi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tahran Üniversitesi]. Tahran, İran.

- Hillenbrand, R. (2008). *İslam Mimarisi, Biçim, İşlev ve Anlam*. Çeviren: Bagher Ayetullahzadeh Shirazi, Roozaneh Yayınları, 4. Baskı, Tahran, İran.
- Hojjat, I., Meleki, M. (2013). Üç Temel Geometrik Türün Yakınsaması ve İran Cami Geometrisinin Ortaya Çıkışı. *Güzel Sanatlar, Mimarlık ve Şehircilik Dergisi*, 17(4), 5-16.
- Hojjat, I., Golestani, S., Sâdvandi, M. (2015). Kubbenin İran Camilerine Girişi, Mekânın süreksizliği ve Birleşimi. *Güzel Sanatlar, Mimarlık ve Şehircilik Dergisi*, 20(3), 21-30.
- Jabal Ameli, A., (2013). İsfahan Cuma Camisinin Gelişim Süreci, *Eser Dergisi*, Sayı 61, 29-66. İran.
- Memarian, G., Gaffari, A., Qolizadeh, F. (2017). Tebriz Şehrinin Tarihi Camilerin Sınıflandırma Parametrelerinin Analizi. *Firuzeh İslam, Bilimsel-Uzmanlık Dergisi*, Tebriz İslam Sanatları Üniversitesi, Mimarlık ve Şehir Planlama Fakültesi, 3(4), 43-64.
- Moazzen, S. (2017). Saveh Cuma Cami'nin Fiziksel ve Tarihi Dönemlerde İncelenmesi. *İran'ın Restorasyon ve Mimari Bilimsel Araştırma Dergisi*, 7(13), 35-48.
- Nejad Ebrahimi, A., Moradzadeh, S. (2018). Qajar Döneminde Bushehr Camilerinin Mimari Tipini Bulmak için İran Cami Mimarisinin Araştırılması. *Güzel Sanatlar, Mimarlık ve Şehircilik Dergisi*, 23(2), 87-98.
- Parsaii, M., Eshrati, P., Hojjat, I. (2010). Shiraz'ın Tarihi Camilerinde Kubbe Olmaması Nedenlerinin Analizi. *Güzel Sanatlar, Mimarlık ve Şehircilik Dergisi*, Sayı 40, 51-60.
- Pirnia, M. K. (1974). İran'da Tann Evleri. *Sanat ve İnsan Dergisi*, 13(149), 2-8.
- Pirnia, M. K. (1983). İran Camilerinin Mimarisi, Meleküt'e Giden Yol. *Sanat Dergisi*, Sayı 3, 136-151.
- Pirnia, M. K. (1995), Camiler. Mohammad Karim Pirnia'yı Anmaya Özel, *Tahran Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi dergisi*, Özel Sayı, 30-38.
- Pirnia, M. K. (2001). *İran Mimarisinin Üslubları*. Gholamhossein Memarian(Editor). Goljam Yayınları, 20. Baskı. Tahran, İran.
- Pirnia, M. K. (2004). *İran İslam Mimarisinin, Kentisel ve Banliyö Binaların Tanımı*. Gholamhossein Memarian (Editör). İran Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yayın Merkezi. Tahran, İran.
- Rezazadeh Ardabili, M., Seydi Saravi, M., Taheri Amiri, S. (2018). Kubbe Eğiminin Doğru Çiziminin Kontrolü, Ardebil'deki Cuma Cami'nin Plan ve Kubbesinin Benzer Plan ve Kubbelerle Karşılaştırması Yönünde Yapılan bir Araştırma. *Güzel Sanatlar, Mimarlık ve Şehircilik Dergisi*, 23(3), 69-82.
- Rezaei Nia, A. A., (2017). İslam'ın Başlangıcından İlk Yüzyıla Kadar İran Mimarisinde Eyvan Biçimi. *İran Mimari Çalışmaları Dergisi*, 6(11), 125-144.
- Salehi Kakhki, A., Azizpour, S., Rahimi Ariaei, A., & Babak, F. (2014). Ardestan Cuma Cami'nin Tarihi Katmanların Ayrılmasıyla, Fiziksel-Mekânsal Yapısının Analizi. *İran Restorasyon ve Mimari Bilimsel Araştırma Dergisi*, 4(8), 33-46.
- Sultanzadeh, H. (1983). *İran'da Kentler ve Dini Merkezlerin Oluşum Süreci*. Aghah Yayınları, 1. Baskı. Tahran, İran.
- URL-1: Mescidi Nebevi from <https://okuryazarim.com/mescidi-nebevi/> (son erişim: 01.01.2023).
- URL-2: Takht-e Jamshid from https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AA%D8%AE%D8%AA_%D8%AC%D9%85%D8%B4%DB%8C%D8%AF (son erişim: 01.01.2023).
- URL-3: İsfahan Cuma Camisi from <https://www.kojaro.com/attraction/7578-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%AC%D9%85%D8%B9%D9%87-%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86/> (son erişim: 01.01.2023).
- URL-4: Niasar köşkü from https://fa.wikipedia.org/wiki/%DA%86%D9%87%D8%A7%D8%B1%D8%B7%D8%A7%D9%82%DB%8C_%D9%86%DB%8C%D8%A7%D8%B3%D8%B1 (son erişim: 01.01.2023).
- URL-5 Taq-e_Kisra https://de.wikipedia.org/wiki/Taq-e_Kisra (son erişim: 01.01.2023).
- URL-6 <https://fa.wikipedia.org>
- Zomorshidi, H. (1996). *İran Mimarisinde 'Cami'*. Keyhan Yayınları, 1. Baskı. Tahran, İran.